HUMÁNNOGEOGRAFICKÁ A ENVIRONMENTÁLNA CHARAKTERISTIKA ÚZEMIA VALASKÁ – HRONEC V MIKROREGIÓNE ČIERNY HRON

Alfonz Gajdoš

Abstract

The aim of the article is to characterize the basic socioeconomical and environmental features of the two neighbour municipalities - Valaska and Hronec in the context of their historical development within the region Horehronie, Slovakia and the Central Europe. There is an evident influence of the European policy. The article characterizes specifics and individuality of the area using the historical method, contextual analysis and synthesis.

Keywords: region, environmental development, Valley of Hron River

Územie leží v centrálnej časti stredného Slovenska v doline rieky Hron. Na sútoku Čierneho Hrona a Hrona vznikli dve malé obce Valaská (3 860 obyvateľov) a Hronec (1 162 obyvateľov). Tieto sídla tvoria súčasť mikroregiónu Čierny Hron. Rozkladá sa na ploche 318 km² a v roku 2011 v siedmich obciach žilo 11 560 obyvateľov.

Na Horehroní vznikla dolina Hrona pospájaním synklinálneho koryta jednotlivých horských kotlín prostredníctvom užších prielomových úsekov antecedentného a epigenetického pôvodu. Kryštalinikum Nízkych Tatier a Slovenského rudohoria je lemované druhohornými vápencami a zlepenkami. Severne od Valaskej je krasové územie s dobre vyvinutými jaskyňami, priepasťami, vyvieraczkami a ponormi. Stred územia tvorí riečna niva s terasami Hrona. Celkovo je územie súčasťou vysoko položenej Breznianskej kotliny. Typické sú veľké inverzie teplôt. Ročné obdobie sú veľmi výrazné. Letá sú horúce s častými búrkami, zimy sú vlhké a studené. Snehová pokrývka prevláda od polovice decembra do polovice marca, vo vyšších polohách Nízkych Tatier od októbra do mája. Pôdy sú chudobné, na riečnej nive sú prevažne fluvizeme, vo vyšších polohách kyslé kambizeme. V dolinách boli pôvodné dubovo-hrabové lesy vyrúbané, na ich mieste sú väčšinou lúky a pasienky, menej orná pôda. Jedľovo-bukové a smrekové lesy zaberajú horské svahy, chrbty a hrebene (Gajdoš, 2002).

Územia so zvyškami pôvodnej vegetácie sú chránené. Národná prírodná rezervácia je Hrončeký grúň (komplex pralesovitých porastov s prirodzeným zložením jedľobučín), prírodná rezervácia sú Horné lazy (teplomilná vegetácia lesostepného charakteru), prírodné pamiatky sú Spády (geomorfologická lokalita) a Kamenitý potok (fragmenty horských jelšových lesov).

Horehronie patrilo v predhistorickej dobe medzi riedko osídlené územia Karpát. V strednej dobe bronzovej (1500 – 1200 pred n.l.) sa rozvinula bronzová industria. Súviselo to s ťažbou medených rúd. V uzavretej horskej kotline sa vytváral svojrázny vývoj jednej z lokálnych skupín tejto kultúry. Územie sútoku Hrona a Čierneho Hrona ležalo na hranici dvoch bronzových kultúr. V Slovenskom Rudohorí to bola gemerská oblasť a v Poľsku lužicko-sliezska oblasť. Tranzitná poloha územia determinovala obchodnú výmenu medzi terajším Maďarskom a Poľskom. Bronzový inventár bol významný exportný artikel, ktorý sa zo slovenských Karpát vyvážal do celej Európy. V druhej polovici 4. storočia pred n.l. sa uskutočnila hlavná kolonizačná vlna Keltov do karpatskej oblasti. Ovládali prospektorstvo a ťažbu rúd (Kvietok, 1943).

Prvá historicky známa keltská etnická skupina žijúca na území boli Kotíni. Zaviedli bansko-hutnícku výrobu v okolí Hronca a Valaskej. Ich osídlenie však bolo riedke a často sa menilo. Hustejšie a trvalejšie osídlenie sa začalo až s príchodom Slovanov, ktorí skúsenosti získané od Keltov zdokonaľovali. Počas obdobia Veľkomoravskej ríše (9. – 10. storočie) pravdepodobne pokračovala hutnícka výroba bez prerušenia. Miestni obyvatelia si vytvorili svojráznu technológiu spracúvania železa. Vyrábalo sa redukčným spôsobom vo veľkých železiarskych peciach zapustených do zeme. Veľká spotreba drevného uhlia však spôsobila rozsiahlejší výrub pôvodného lesa (Binder, 1962).

V začiatkoch Uhorského štátu (11. – 12. storočie) nemali jeho panovníci záujem o hospodársky rozvoj Horehronia. Bohatstvo lesov a jeho živočíšstva sa stali základom loveckého revíru a štát nepodporoval osídlenie. V polovici 13. storočia sa začalo opätovné osídľovanie územia, keď vzrástol dopyt po drahých a farebných kovoch. Prírodné podmienky Horehronia neboli vhodné na roľnícku kolonizáciu, preto sa tu rozvíjali šoltýska, banská a valaská kolonizácia. Takto vznikla šoltýskou kolonizáciou na vyrúbanom a vyklčovanom mieste v roku 1357 obec Hronec a valaskou kolonizáciou v roku 1528 obec Valaská (Gajdoš, 2000a).

Hronec už bol v druhej polovici 14. storočia baníckou, hutníckou a uhliarskou osadou, ktorá podliehala štátnej správe (Pisoň, 1968). Sídlo ležalo v severnej expozícii a jeho štruktúru tvorili malé hospodárske a obytné budovy roztrúsené v širšom okolí. Ornej pôdy bolo málo. Obyvatelia pracovali v miestnych baniach, hutách a pri výrobe drevného uhlia. Do Hronca prišli aj nemeckí osadníci zo Salzburgu a Štajerska. Podmienky osídľovania boli rôzne, ich základom však bolo osadnícke právo (právo postaviť si dom a byť jeho vlastníkom, právo používať záhradu, právo držať a pásť dobytok, právo používať a vlastniť ornú pôdu a lúky, možnosť klčovať les, nárok na palivové a stavebné drevo a i.) spojené s povinnosťou slúžiť. Hronec však nebol osadou urbárneho charakteru. Obyvatelia pracovali za mzdu a výhody vyplývajúce z osadníckeho práva boli prídavkom ku mzde na udržanie pracovnej sily (Alberty, 1968).

Valaská bola v prvej polovici 16. storočia najmä poľnohospodárskou poddanskou dedinou a podliehala feudálnemu hradu Slovenská Ľupča (Pisoň,

1968). Sídlo bolo vybudované na náplavovom kuželi a pravobrežnej terase Hrona v južnej expozícii. V okolí na naplavenej hline bola úrodná pôda s dostatkom vody a dobrým prístupom. Úrodnej pôdy však bolo veľmi málo, najlepšia pôda bola na riečnej terase medzi sútokom Hrona a potoka Bystrá. Zastavaná plocha bola tak zahustená, že neskoršia výstavba kostola sa realizovala v extraviláne obce na ľavej strane Hrona (Gajdoš, 2002). Železné rudy (hneď, oceľok) sa ťažili v južnej časti územia až do konca 19. storočia (Paulíny, 1966).

Vedľa seba začali existovať dve obce, rozdielne svojim vznikom a ďalším socioekonomickým a environmentálnym vývojom. Okolie Hronca začalo byť koncom 14. storočia osídľované aj banskou kolonizáciou. Miestne lesy a dostatok železných rúd poskytli surovinovú základňu pre banské a hutné podnikanie. Ekonomické zameranie a prosperita dvoch susedných obcí začali však byť od 16. storočia rozdielne (Gajdoš, 2000b).

Obyvatelia Valaskej využívali okolitú krajinu na poľnohospodárske účely, najmä na chov oviec a dobytky. Niva Hrona bola zaplavovaná počas jesenných a jarných mesiacov. Napriek tomu jej pravá časť bola rozparcelovaná na záhrady, kde obyvatelia pestovali kapustu, fazuľu, jačmeň, ovos, kýmnu repu, neskôr zemiaky. Na ľavom brehu boli väčšinou kosienky a pasienky. Spásali sa aj hôľne oblasti na južných svahoch Chopka a Derešov v Nízkych Tatrách. Výrazný environmentálny problém v miestnej krajine nastal s vyrubovaním lesov v nižších polohách a následne spásaním hospodárskymi zvieratami. Krasové územie v okolí Valaskej poskytovalo dostatok nezamŕzajúcej vody. Jedna vyvieracka bola podchytená nádržou, ktorú využíval mlyn na mletie obilia.

V zime niektorí obyvatelia pracovali v hutách ako nekvalifikovaní robotníci. Vlastníci ťažných zvierat v sezóne zmluvne pracovali pri preprave drevného uhlia, dreva a rudy. Napriek relatívnej prosperite hroneckých železiarní sa obec Valaská postupne dostávala do hospodárskych problémov. Príčiny tohto stavu treba hľadať vo feudálnej závislosti obce od feudálneho panstva Slovenská Ľupča, od zvyšujúcich sa daňových poplatkov, odvodených hospodárskych zvierat, dreva, obilia a súkna.

Po zrušení poddanstva (rok 1848) si štát pre seba vyčlenil najúrodnejšiu pôdu. Zostávajúca pôda bola rozparcelovaná a jednu parcelu obhospodarovalo aj niekoľko rodín. Delením majetku medzi deti vznikla mozaika drobných plôch, väčšinou v tvare úzkych pásikov. Malé terasové polia boli typickou krajinou scenériou tejto časti Horehronia až do kolektivizácie.

Hronec nebol poddanskou obcou, ale podliehal štátnym záujmom uhorskej banskej komory. V 18. storočí sa v hospodárstve začalo čoraz viac uplatňovať železo. Rozšírila a zdokonalila sa železiarska výroba v Hronci. Počet obyvateľov Hronca sa postupne zvyšoval imigráciou kvalifikovaných pracovných síl zo zaniknutých hutníckych závodov z celého okolia. V polovici 19. storočia sa v regióne vytvoril akýsi výrobnospoločenský mechanizmus, fungujúci na báze poľnohospodárskej výroby, expandujúceho priemyslu, podomového obchodu a

dochádzky za prácou. Technický pokrok a zvyšovanie objemu železiarskej výroby však regiónu neprinášali prosperitu. Uhorský priemysel nemal širokú základňu a dostatok podnikateľského kapitálu. Nezohľadňovali sa špecifiká miestneho regiónu, kde ešte v rurálnej krajine prežívali polofeudálne vzťahy, pôdno-pasienkárske poľnohospodárstvo, vysoká negramotnosť, a najmä veľká vzdialenosť od miest spotreby. Veľkým nešťastím boli časté epidémie cholery, povodne na Hrone a opakujúce sa nízke úrody zemiakov, hlavnej zložky stravy.

Priestor môžeme po celé 19. storočie charakterizovať ako klasický príklad rozvoja socioekonomických vzťahov v zaostalom regióne, i ako príklad zotrvačnosti feudálnych vzťahov v rozvíjajúcom sa kapitalizme dvoch malých obcí v špecifických socioekonomických a environmentálnych podmienkach Horehronia v rámci Uhorska. Horehronie bolo hospodársky aj dopravne izolovanou oblasťou so zaostalou dopravnou infraštruktúrou. Železiarska výroba nadväzovala na surovinovú základňu horného Uhorska a ťaženého dreva z Horehronia. Výrobky sa predávali na uhorskom trhu, najväčším odberateľom bolo súčasné Maďarsko. Hutnícka výroba nebola úplne uzavretým cyklom, železné rudy sa väčšinou spracúvali na polotovary. Vôbec sa nevyvíjal strojársky priemysel. Používanie drevného uhlia ako paliva spôsobilo technologické zaostávanie za vyspelou Európou (Alberty, 1968). Z pôvodných karpatských pralesov sa vytvorili rozsiahle vyrúbané zdevastované plochy, ktoré boli zalesňované smrekovou monokultúrou.

Koks sa začal dovážať zo Sliezska a Ostravy až od roku 1900. Počas prvej svetovej vojny sa železiarska výroba zvýšila nad prirodzené možnosti, čo spôsobilo rýchlu amortizáciu zariadení a vyčerpanie domácich surovinových zdrojov.

Koncom 19. a začiatkom 20. storočia sa uskutočnili socioekonomické a politické zmeny, ktoré úplne zrušili hegemonitu hutníctva v Hronci a administratívne posilnili postavenie Valaskej. Vznikom nových moderných železiarní v neďalekej Podbrezovej hutnícky závod v Hronci upadol. Zostala len zlieváreň a smaltovňa. Vo Valaskej sa vybudovala valcovňa, vznikla miestna tehelňa a mlyn ďalej prosperoval. Vznikom Československej republiky boli hutnícke závody v Hronci a Valaskej zoštatnené. Industriálny charakter Valaskej sa začal čoraz viac presadzovať. Vrástol počet obyvateľov zamestnaných v priemysle. Poľnohospodárska výroba však v okolí stále prevládala, ako aj postavenie kovorolníka.

Kovorolníctvo na Horehroní bolo pred prvou svetovou vojnou vlastne produktom vzniku Podbrezovských železiarní z feudálneho hroneckého komplexu, ktorý mal zabezpečené pracovné sily na základe osadníckeho práva a s ním súvisiacich pracovných povinností, ako aj produktom postupnej likvidácie feudálneho slovenskoľupčianskeho panstva. Nedostatok dostupných úrodných pôd nútil k odchodu do priemyslu.

Vznikom Československej republiky sa socioekonomické problémy regiónu ešte prehĺbili. Najväčší odberateľ železa, Maďarsko, sa stal suverénnym štátom a domáci trh začali obsadzovať české železiarske výrobky. Drahá domáca výroba

nebola schopná konkurovať vyspelým českým železiarňam. Predraženosť výroby spôsobovali excentrická poloha voči surovinovým zdrojom, vysoké dopravné náklady, početný úradnícky stav a nedostatok kvalifikovaného technického personálu. V medzivojnovom období sa uskutočnili aj významné zásahy do kotlinovo-horskej krajiny miestneho regiónu. Vybudovali sa prírodno-technické systémy pre vodné elektrárne, lesná úzkokoľajná železnica (najdlhšia sieť na Slovensku) a stredoslovenská železničná magistrála spájajúca Bratislavu – Banskú Bystricu – Brezno – Košice. Horehronie sa týmto stalo v rokoch 1936 – 1955 druhým dôležitým tranzitným územím Slovenska v smere východ – západ.

Počas existencie vojnového Slovenského štátu (1939 – 1945) sa stali železiarske závody súčasťou vojenského priemyslu Nemecka. Počet obyvateľov Valaskej sa znížil, počet obyvateľov Hronca zostal rovnaký. Vojnová výroba posilnila priemyselné postavenie Hronca a prehĺbila poľnohospodársku orientáciu Valaskej. Zvýšil sa počet zamestnaných žien v priemysle.

V období rokov 1948 – 1989 prekonal región výrazné zmeny. Potreba nových pracovných miest v priemyselných závodoch v okolí Valaskej vyvolala výstavbu bytov. Prevalha prisťahovaného obyvateľstva narušila kontinuitu tradície a sociálneho života autochtónneho obyvateľstva. Vo Valaskej vzrástla kriminalita. Orientácia výroby v regióne na ťažký priemysel a zbrojenie bola vyvolaná medzinárodnou situáciou. Pri Valaskej na pravobrežnej terase Hrona bol postavený moderný hutnícky závod Podbrezovských železiární. Výstavba bytov a priemyselných závodov spôsobila rozsiahly zásah do ešte existujúcich zložiek prírodnej krajiny. Prirodzený vodný režim Hrona bol zničený výstavbou novej cesty prechádzajúcou hronskou nivou. Najúrodnejšie plochy ornej pôdy boli zastavané. Poľnohospodársky charakter Valaskej sa zmenil na priemyselný-obytný. Tejto premene pomohla aj výstavba ďalších nových priemyselných závodov v okolí (strojársky závod v Brezne, spracovanie antimónu vo Vajskovej). Železiarne v Podbrezovej sa špecializovali na výrobu rúr, závod v Hronci na výrobu oceľoliatiny, závod vo Valaskej (časť Piesok) na lodnú výrobu a obrábacie stroje, závod v Brezne na výrobu konštrukcií, žeriavov a mostov, závod vo Vajskovej na výrobu antimónu (ruda sa ťažila v Nízkych Tatrách) a závod v Dubovej na spracovanie ropy (Mládek, 1990). V poľnohospodárstve prebehla násilná kolektivizácia, ktorá zlikvidovala tradičné vzťahy roľníka alebo kovorolníka k pôde.

Relatívna prosperita regiónu a vhodné prírodné podmienky pre zimné športy boli činiteľmi vzniku strediska zimných športov pri Valaskej.

Po zmene politického režimu po roku 1989 nastal úpadok hutníctva a ťažkého priemyslu. Opäť sa potvrdila závislosť regiónu od vonkajších politických a ekonomických vplyvov. Hospodárska kríza sa naplno prejavila po rozpade Česko-Slovenska a vzniku druhej Slovenskej republiky (rok 1993). Rozpad spoločného trhu bývalých socialistických štátov a následná konverzia časti strojárkej výroby spôsobili zánik výroby vo Valaskej-Piesku, Brezne a Vajskovej.

Jediným priemyselným podnikom s plnou výrobou zostali železiarne v Podbrezovej vyrábajúce rúrky malých priemerov.

Centrálna poloha Horehronia v rámci Slovenska nie je v súčasnosti socioekonomickou výhodou. Členitý reliéf (vysoké pohoria) regiónu sa stal v stagnujúcej miestnej ekonomike a nedostatočnej dopravnej infraštruktúre vážnou prekážkou ekonomického rozvoja. Hlavné moderné dopravné línie Horehronie obchádzajú. Región s bohatou priemyselnou tradíciou sa v súčasnosti orientuje len na ťažbu a vývoz dreva. Poľnohospodárska výroba upadla, výmera ornej pôdy a pasienkov klesá. Náletom pôvodné lúky zarastajú, takéto spustnutie pôd postihuje čoraz väčšiu výmeru. Vystaňovalstvo mladých ľudí za prácou spôsobuje zmeny vo vekovom zložení obyvateľstva obcí a celkový pokles počtu obyvateľov. V súčasnosti prebieha orientácia na súkromné podnikanie. Návrat k poľnohospodárskej tradícii je však veľmi ťažký. Mladí ľudia nenadviazali na tradície svojich predchodcov, predchádzajúci politický systém všetky vzťahy k pôde zničil. Po kolektivizácii bol pozemkový kataster zanedbaný a v súčasnosti stále zostáva neprehľadný. Agropodnikaniu sa v roku 2010 venovalo 6 rodín z Valaskej a 5 rodín z Hronca. Vzrastá počet nezamestnaných (v regióne cca 17 %). Nové možnosti zamestnania neprináša ani orientácia na cestovný ruch. Atraktívne historicko-technické pamiatky (úzkokoľajná železnica, liatinové mosty) a prírodné podmienky sú nepostačujúco propagované. Chýbajú ubytovacie kapacity a moderná dopravná infraštruktúra. Vo Valaskej a Hronci je množstvo starých opustených domov. Niektoré z nich boli prerobené na rekreačné bývanie pre ľudí z veľkých miest Slovenska (Gajdoš, 2000b).

Priestor sútoku Hrona a Čierneho Hrona prešiel dynamickým historicko-spoločenským a environmentálnym vývojom. Poskytuje veľmi dobré možnosti štúdiá vplyvov stredoeurópskej a európskej politiky na malý región. Tradície využitia tohto priestoru vychádzali z nadregionálnej, štátnej a európskej politiky. Špecifiká malého regiónu sa málokedy brali do úvahy. Dôkaz je aj súčasný socioekonomický cyklus územia nachádzajúci sa v recesii.

Východiská z tohto stavu je nutné hľadať v stotožnení sa domáceho obyvateľstva so svojimi tradíciami, rozumne využívať prírodný aj krajinný potenciál, nestratiť kontakt a posilňovať *genius loci* svojho priestoru. Na komunálnej úrovni treba uskutočňovať politiku zameranú na stabilizáciu počtu obyvateľov, environmentálny rozvoj miestneho regiónu, agropodnikanie, cestovný ruch a modernizáciu dopravnej a technickej infraštruktúry.

Literatúra

Alberty, J. a i. 1968. Oceľový chlieb z Podbrezovej. Stredoslovenské vydavateľstvo Banská Bystrica, 1968, s. 250. ISBN 82-003-1968

Binder, R. 1962. Osadníci na Horehroní. Lesnícke a drevárske múzeum vo Zvolene, Stredoslovenské vydavateľstvo Banská Bystrica, 1968, s. 245

Kvietok, L. 1943. Zemepis Horehronia. Vlastivedná štúdia Banskobystrického a Breznianskeho okresu. Zvolen

Gajdoš, A. 2000a. Činnosť človeka v priľahlom území sútoku Čierneho Hrona a Hrona v historicko-vývojovom procese. In Jančura, J.: Krajina, človek, kultúra. Banská Bystrica: SAŽP, 2000, s. 77 – 80. ISBN 80-88850-33-9

Gajdoš, A. 2000b. Náčrt geografie malého regiónu (na príklade priestoru v Horehronskom podolí medzi Breznianskou a Lopejskou kotlinou na Slovensku). In: Geographia – Geologia, 8, 189, Ostravská univerzita, 2000, s. 101 – 109. ISBN 80-7042-794-9

Gajdoš, A. 2002. Geografia miestneho regiónu. In Alberty, J. a i. : Valaská. Štúdio Harmony Banská Bystrica, 2002, s. 6 – 15. ISBN 80-968547-9-8

Mládek, J. a i. 1990. Socioekonomické priestorové štruktúry v regióne Horehronia - syntéza. AFRNUC Geographica Nr. 28, SPN Bratislava, 1990, s. 191 – 205. ISBN 80-08-00112-7

Paulíny, A. 1966. Dejiny železiarskeho priemyslu na Horehroní koncom 18. a začiatkom 19. storočia. Bratislava

Pisoň, Š. 1968. Slovník obcí Banskobystrického okresu. Stredoslovenské vyd. Banská Bystrica, 1968, s. 368. ISBN 82-002-1968.

HUMAN-GEOGRAPHICAL AND ENVIRONMENTAL CHARACTERISTICS OF THE AREA OF VALASKA – HRONEC MUNICIPALITIES IN THE ČIERNY HRON MICROREGION

Summary

The confluence area of the Hron and Čierny Hron rivers has passed through a dynamical historical and environmental development. This area offers a wide range of possibilities to study influences of the European and particularly Central European policy towards a small region. The forms of exploitation of this area were influenced by super regional, state and European policy. The specific features have rarely been taken into consideration. The current socioeconomical system and its recession is an evidence of this statement.

Doc. RNDr. Alfonz Gajdoš, PhD.

Katedra geografie, geológie a krajinnej ekológie FPV UMB

Tajovského cesta 40

974 01 Banská Bystrica

E – mail: alfonz.gajdos@umb.sk